

УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК II

Київ-Львів
1992

UCRAINA IN ANTIQUIS

VOLUMEN II

Kioviae – Leopoli
MCMXCII

УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК 2

Київ – Львів
1992

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

Редакційна колегія:

Ярослав ДАШКЕВИЧ, Ігор СКОЧИЛЯС, Ярослав ФЕДУРУК

Всі статті викладені в авторській редакції

Випуск підготовлено за сприянням:

Інституту української археології АН України (Київ)
Інституту національного відродження при Тернопільській
краєвій раді Народного руху України
Історико-краєзнавчого музею (Винники)
Тютюнової фабрики (Винники)
Газети «За вільний край» (Борщів).

*Оригінал-макет підготовлений на комп'ютерній системі "Macintosh", наданою
Археологічній комісії й Інституту української археології Академії наук України
Українським науковим інститутом Гарвардського університету та зведеною влітку
1957 року при ньому Фондом Катедр Українознавства (ФКУ). Прогресивні
українознавчі дослідження, фундатором якої є ФКУ, фінансуються за рахунок
благодійницьких пожертв українських громад США та Канади*

© МІ «Гуманський шлях».

© М. Бандрівський, О. Бандровський.

Т. Гошко та ін., 1992

JANUSZ KACZMARCZYK. BOHDAN CHMIELNICKI. -
Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. - 272 s.

Про науковий зміст окремих положень докторської праці польського вченого з Ягеллонського університету в літературі згадувалося ще тоді, коли сама книжка версталася у друкарні¹. Вона вийшла у світ 1988 р. Її вступ, п'ять розділів, епілог, коротка характеристика бібліографії доповнюються додатками, іменним покажчиком та списком ілюстрацій.

В українській історіографії вже з'явився відгук на цю книжку². Тут хотілося б звернути увагу на суттєві доповнення до нього.

Автор монографії визначає мету дослідження у самому вступі: "...ким був і до чого прагнув Богдан Хмельницький...", які завдання ставив перед собою. Для того, щоб розв'язати ці питання, дослідник відмовляється від стереотипів Ф.Равіти-Гавронського, поширених у польській науці, а рівночасно бажає уникнути протилежної крайності.

Біографія Богдана Хмельницького до 1648 року дуже небагата на факти. На це звертає увагу кожен дослідник тієї епохи. Я.Качмарчик не уникає суперечливого питання про шляхетське походження Хмельницького. Але детально проаналізувавши суть проблеми, автор утримався від однозначного висновку за недостатньою кількістю джерел.

У монографії зазначено, що Богдан провів свої молоді роки у Львівському єзуїтському колегіумі. Це, однак, не підтверджується безпосередніми свідченнями; потрібно було відзначити також інше ймовірне місце навчання у Ярославі. Першу достовірну згадку про майбутнього гетьмана маємо від 1620-го року, коли він потрапив до полону у бою під Цецорою. Дуже великого значення вчений надає відомій легенді про Хмельницького і Потоцького у Бродах,

¹ *Wójcik Z. F.E.Sysyn. Between Poland and the Ukraine. The Dilema of Adam Kysil, 1600-1653 // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. - Wrocl. - Warsz.-Kra-k.- Gdańsk-Łódź, 1987. - Т.ХХХІІ - S.243.*

² *Макаруч С.А. [Рец. на:] Я.Качмарчик. Богдан Хмельницький // Український історичний журнал. - К., 1990. - №6. - С.149-151. На цій рецензії відбилися те, що редакція "УІЖ-у" скоротила матеріал.*

переробленої Коховським на Хмельницького і Конєцпольського у Кодаку. З-під опали польного гетьмана Богдан мусив тікати на Січ (десь у період кримських міжусобиць 1620-х років). Але це не підтверджується документами. Слушне зауваження, що Богдан не брав участі у повстаннях 1637-1638 років. Натомість суперечливо виглядає, що П'єр Шевальє додумався "випровадити" Хмельницького до Франції, "бажаючи піднести актуальність книжки для французького читача" (с.22). Одним з підставових аргументів такого висновку став той, що у "Gazette de France" немає жодної звістки про участь майбутнього гетьмана у бойових діях під Дюнкерком. При такій категоричності не можна обминути повідомлення Ілька Борщака (на підставі цієї газети від 30.VII. 1648 р.): "Вождь козаків зветься Хмельницький (Zmilski), що багато мандрував, зокрема по Франції, що її мову він знає"³.

Безпосередньому розгортанню повстання передували антитурецькі плани короля, котрий прагнув до зміцнення своєї влади у державі. Привілеї козакам мали забезпечити їхню підтримку у війні проти Порти.

Головні причини, що підняли Україну на боротьбу, за автором, крилися в економічних суперечностях. Їхнім виявом став релігійний та національний утиск українського населення. Гетьман залучає на свій бік татар, але мілітарне значення їхньої допомоги вчений ставить під сумнів, виділяючи лише психологічне. Натомість головною причиною перших поразок поляків визначає помилки М.Потоцького. Реакція Порти на виступ татар у злуці з козаками змусила перших відступити у Крим (с.97). У цьому можна сумніватися. Якби вплив султана на Крим був такий великий, то хан не міг би видати ультиматум польському

3 [Борщак І.] Триста років тому в Україні. За паризькою газетою "Gazette de France" // Україна - Париж, 1949. - Ч.1. - С.35. Коментарі упорядника матеріалів наступні: "3) Як бачимо, прізвище Козацького Гетьмана було не легке для написання французам 17-го віку (у тій же підбірці за 13.V.1648 р. Б.Хмельницький названий Ehmielecki - м. - Я.Ф.). 4) Lequel a fort voyagé, particulièrement en France, dont il sait la langue. Дописувач (до газети - Я.Ф.) має, мабуть, на увазі дюнкеркєнський епізод з життя Хмельницького. Див. І.Борщак: "Козаки Хмельницького під Дюнкеркєном (1645)", в газеті "Українська Трибуна", 1922 р., ч.5".

урядові від 11 червня, згідно з яким поляки мали виплатити данину Кривому протягом 40 діб під загрозою вторгнення в Польщу⁴.

Зміна у міжнародному становищі після пилявецької битви спонукала Хмельницького до походу в Галичину. Однак до опису самого маршу автор перейшов надто несподівано, не згадавши про угруповання у козацько-татарському війську після Пилявець (с.67-68). Відхід Яреми Вишневецького зі Львова перед облогою міста Качмарчик пояснює звичайною втечею, не зважаючи на цікаву думку Владислава Томкевича, що то був "... єдиний вихід із ситуації"⁵. З причини наступу зими козаки відступили з-під Замостя (с.77).

Окремо хотілося б зупинитися на характеристиці автором козацьких умов до замирення 1648 - поч. 1649 рр. З першого посольства звертає на себе увагу відсутність вимоги встановити пограничну лінію між козацькою територією та Польщею, про що відомо з інших джерел (с.52-53). Головна причина цього крилася у важкому внутрішньому та зовнішньому становищі України після перших перемог. Вже у вересні бачимо, що помірковані домагання не задовільняли козаків (с.63). Але політична програма не виходила за межі автономії. Вимога з-під Замостя не допустити коронного війська у козацьку Україну, за автором, "...була спробою перевірити, на які великі поступки здатна піти Річ Посполита" (с.73). Домагання місця в сенаті для митрополита у лютому 1649 р. також свідчило, що Хмельницький не розраховував у тому часі на остаточний розрив з Польщею. Проте вже "...кидається в очі... конкретність [вимог], що була результатом прийнятої Хмельницьким політичної концепції" (с.84).

В часі перемир'я перед Зборовом у польському уряді виникло дві позиції по розробленню подальших планів війни. З цього погляду слід

⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові. - Ф.9: Львівський градський суд. - Оп.1, - Т.398, - С.98-99. Цей самий ультиматум, датований. "Die ultima Juny". - Львівська наукова бібліотека АН України ім. В.Стефаника, відділ рукописів. - Ф.4: Осолінських. - Од.зб.189/І. - Арк.469: "Tributum nobis salvatis et ex nunc reddatis et Cosacis antiquas restituatis libertates. [...] Respondum de tributo inter quadraginta dies nobis mittatis. Et si contrarium dicetis et post quadraginta dies vester non venerit nuncius cum tributo, estote parati Deo favente contra vos cum exercitu nostro veniemus, hoc certum est". З безцеремонним закінченням: "Valet".

⁵ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651). - Warszawa, 1933. - S.256.

відзначити, що похід воеводи руського під Збараж не був узгоджений з королем. Дату третього поклику на збір посполитого рушення автор визначив, не давши посилання, на 3 липня (с.102). Але третій поклик не був виданий для всіх воєводств одночасно⁶. Найраніше третій поклик отримало Волинське воєводство - 16 липня⁷. Викликають сумнів також міркування автора про битву під Лоевом (с.103, 115). Якщо перемога Радзивілла відкрила йому шлях на Київ, то виникає питання, чому литовський гетьман не захопив місто? Очевидно, що не мав уже тої військової сили, яку витратив у бою на Кричевською. Цю думку можна зустріти у багатьох дослідників.

Зборівська умова в оцінці автора слушно виглядає вимушеним компромісом (с.145). На підписання мирного договору пайбільше вплинула зрада татар по відношенню до козаків (с.105, 108). Але ця угода створила умови для реалізації ідеї побудови незалежної держави (с.145). Тому "...Хмельницький... прагнув до стабілізації [становища] в Україні на підставі зборівських угод, швидко реагував на сигнали по їхньому порушенню..." (с.119). Результатом Зборівської угоди було встановлення гетьманської влади. У питанні адміністративного устрою Януш Качмарчик не погоджується з думкою Івана Крип'якевича, що факт поділу України на менші адміністративні одиниці свідчить про перевагу нової адміністрації (с.121). Автор не обґрунтовує своєї думки, але позитивний момент бачить у тому, що на місцях було "...справне

⁶ Про це, а також про видання першого і другого поклику (у Качмарчика с.100) див. попер. випуск збірника, с.111, 112. Але те, що перший і другий поклики були публіковані у Кракові 15.III.1649 р., вносить деякі зміни у передмову до документів (Львівська наукова бібліотека АН України ім.В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.5: Оссолінських. - Од.зб.189. - Л.212). Дата 13 липня для третього поклику хибна (krol j.m. wiczi trzecie rozestal do wojewodztw Lubelskiego, Ruskiego, Belzkiego y do inszych niektorzych (новини з Любліна 13.VII. - Там же, л.260) Для Белзького воєводства третій поклик був виданий 18.VII. - Див. попер. нр. випуска, док.XVIII). Вона впливала з королівського універсалу, що помилково сприймався вже сучасниками за третій поклик (Jakóba Michałowskiego księga Pamiętnicza. - Kraków, 1864. - Dok. 126).

⁷ Центральна наукова бібліотека АН України ім.Вернадського, відділ рукописів. - Ф.ІІ, - Од.зб. 1455. - Л.92/зв.-93/зв. У зв'язку з цим можна піддати сумніву деякі твердження, що вістка про облогу Збаража дійшла до короля 17 липня (Kubala L. Jerzy Ossoliński. - Warsz., 1924. - S.358. У Кубалі посилання на лист Самуїла Кушевича).

виконання всіх... розпоряджень... з Чигирин", чого не можна сказати про воеводсько-повітову адміністративну систему.

Не можна погодитись, що Зборівська умова зустріла однозначну оцінку істориків (с.112). У першу чергу це стосується українських вчених ХІХ віку.

При характеристиці укладеного реєстру автор не користувався головним документом, виданим О.Бодянським (с.121). Тому аналіз реєстру неточний. Певними виявилися лише кількість сотень у Білоцерківському та Київському полках, а кількість козаків - у Брацлавському, Прилуцькому та Ніжинському полках. Те, що прилуцьким полковником названий Тимофій Нечай замість Носач, можна було би визнати за друкарську помилку, якби цей "Нечай" не був занесений до покажчика осіб (обабіч Носача). Серед Нечаїв у тому часі Тимофій не згадується.⁸

У монографії зустрічаємо змістовний опис міжнародного становища України після Зборова, і зокрема молдавської політики гетьмана.

Порівняно докладно автор описує битву під Берестечком. Він аналізує різні думки з приводу зникнення Хмельницького з поля бою, вважаючи, що гетьман був заарештований ханом. Але здається, що навіть попри відомі дослідження сучасних українських вчених, така інтерпретація не є достатньою, щоб піддати сумніву відомості козацьких послів у Москві - полковників Семела Савича та Івана Лук'янова. Останній особисто виконував розпорядження гетьмана під час переслідування татар⁹. Для поляків військовий успіх був частково втрачений внаслідок надто довгого часу затраченого на облогу козацького табору (с.167). Похід всього війська вглиб України міг поправити становище, але шляхта відмовилася від цього. Немаловажною причиною такої відмови стали народні рухи, що розгорілися у шляхетських маєтках у запіллі коронного війська (с.169).

⁸ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1931. - Т.IX. - Ч.II. - С.1568 (покажчик осіб); Липинський В. Україна на переломі. - К.-Вілень, 1920. - С.158-159; - Філадельфія, 1991 (2-е вид.). - С.146-147, також покажчик осіб - с.340.

⁹ Акты Южной и Западной России. - СПб., 1862. - Т.III. - Док.329.

Підсумком берестецької кампанії стала білоцерківська угода, що "...засвідчила про цілковиту зміну політичної концепції Хмельницького..."(с.173). Ця зміна виявилася у напрямку зовнішньої політики на підпорядкування Молдавії. Особливо сильно це відчутно після Батога (с.185).

Власне після Батога "дороги Речі Посполитої та козаччини остаточно розійшлися" (с.184). Однак автор некритично ставиться до повідомлень учасників битви про те, що Хмельницький наказав стратити всіх жовнірів і залишив лише жінок та дітей (цікаво, звідки вони взялися у війську, котре робило засідку у полі і чекало на ворога) (с.183). Окрім цього не висловлене ставлення до менш популярної у польській історіографії думки з цієї проблеми¹⁰.

Після битви під Батогом гетьманська адміністрація знову відновилася у Чернігівському та Брацлавському воеводствах. Вся діяльність гетьмана у цей час направлялася на розв'язання проблем молдавської політики, і найбільшою помилкою Богдана стало те, що всі молдавські справи він залишив у руках Тимофія (с.188).

Велику увагу Качмарчик приділяє українсько-московським відносинам. Найголовніша думка, що ідея "споконвічної мрії" возз'єднання двох народів є штучною і більше політичною, ніж науковою. У Москві Хмельницький шукав перш за все військової допомоги, подібно, як у інших сусідніх держав (с.96, 159). Однак автор не розкриває зміст виразу "перейти під панування" і не висловлюється про форму українсько-московського союзу. Незалежно від цього "...Хмельницький не мав наміру розірвати з [ідеєю] політичної самостійності України..." (с.222). Після 1654 р. українська дипломатія продовжує розвиватися. Дуже непевне припущення, що Хмельницький намовляв царя наступати на Смоленськ, щоб "...не допустити в Україну більших російських сил" (с.222). Від наступного року поживляються відносини зі Швецією, і "незалежна козацька держава... набиравала все реальнішої якості" (с.236). Віленські трактати 1656 р. стали для Хмельницького приводом для фактичного розірвання стосунків з Москвою: "...з карти Європи зникла Річ Посполита обох народів і на

¹⁰ Див., зокр.: Грушевський М. Вказ. праця. - К., 1928. - Т.IX. - Ч.1. - С.438. Згідно з цією думкою гетьман намагався врятувати бранців.

ній з'явилася незалежна Україна" (с.240). Дуже мало уваги Качмарчик приділяє династичним планам гетьмана, вважаючи, що вони "...не мають найменшого змісту у світлі захованого джерельного матеріалу" (с.185). Тому залишає без коментаря смерть Тимоша і вибори Юрія на гетьманство (с.195, 245). Хотілося б, однак, побачити ґрунтовніше спростування думок про проблему спадкоємної влади в Україні.

Слушна думка (висловлена колись М.Грушевським), що Б.Хмельницький не був найздібнішим серед сучасників (с.246). Поряд з ним стояли видатні політичні фігури. Іван Виговський також зацікавив ученого, але "...генеральному писареві Війська Запорозького ідея незалежності була загалом чужою і він просто не брав до уваги можливості її реалізації" (с.214). Такий висновок повинен належно сприйматися лише після спеціального дослідження.

Смерть Хмельницького була великою втратою для українського народу. Промова Зорки, однак, не може наводитися без жодного сумніву щодо особи писаря, самого діаруша та відомостей Величка (с.243).

Загалом вся монографія була написана на підставі опублікованих джерел. Сам автор пояснює це двома причинами: 1. архівні матеріали (чомусь дослідник говорить про першу половину XVII в.) тою чи іншою мірою повторюються за змістом, але відрізняються лише з формального боку; - 2. "головною причиною був, однак, факт опублікування на межі XIX і XX ст. практично цілого рукописного матеріалу, котрий відносився до повстання Хмельницького" (с.253). Треба, звичайно, погодитися, що з історії періоду від 1648 по 1657 рр. опубліковано багато джерел. Але це не повинно бути підставою, щоб припинити пошук нових фактів у рукописних матеріалах.

Є зауваження також до "Noty bibliograficznej", де від Костомарова до Гаєцького і Басараби лише 12 одиниць літератури, в т.ч. порівняно маловажлива стаття Мирона Кордуби у "Polskim słowniku biograficznym". Натомість пропущено важливі праці Л.Кубалі, В.Липинського, С.Томашівського, того ж Кордуби та ін. вчених.¹¹

¹¹ Kubala L. Op. cit. - 512 s.; *Idem.* Wojna szwedzka 1655 i 1656. - Lwów, 1913.; *Idem.* Wojna brandeburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657. - Lwów, 1917.; Липинський В. Вказ. праця. - 304 с.; *Idem.* Stanisław-Michał Krzyczewski. - Kraków, 1912. - 376 s.; Томашівський С. Перший похід Хмельницького в Галичину. - Львів,

Зовсім не сприймається проведення аналогії між дослідженням Костомарова та літературним твором Сенкевича (с.8). Посередньо - це закид покійному історикові у його науковій некомпетенції. Тим більше, що автор сам трохи фантазує, як і Костомаров: "то не є випадково, що від червня 1651 р. [Хмельницький] щораз частіше шукав забуття у чарці, а розв'язання поставлених проблем очікував від ворожок" (с.165).

Якщо говорити про монографію цілісно, то треба погодитися з позитивними оцінками зображення істориком міжнародного становища, що вже зустрічалися в літературі. Також необхідно виділити прагнення вченого залишатися об'єктивним, аналізуючи факти. Ці моменти, звичайно, спричинилися до того, що за час від 1988 р. книжка вже зайняла поважне місце в українській та польській науці.